VI. Рэлігія і культура

VI.1. Талеранцыя. Стан праваслаўнай царквы

На тэрыторыі Беларусі з XIV ст. надзіва мірна ладзілі між сабою прадстаўнікі розных веравызнанняў — праваслаўя, каталіцтва, мусульманства і іудзейства. Верацярпімасць, узведзеная Гедымінам у ранг дзяржаўнай палітыкі, стала асновай балта–славянскага грамадскага саюзу і важнай умовай поспеху аб'яднаўчай праграмы вялікіх князёў літоўскіх. Адыход ад традыцыі талерантнасці, звязаны з прыняццем Літвою заходняга хрысціянства ды яе імкненнем уберагчыся ад рутэнізацыі, быў часовай зменай гэтай палітыкі. Рэлігійная нецярпімасць дзяржаўнай улады Вялікага Княства, галоўныя прынцыпы якой утрымліваліся ў прывілеях 1387 і 1413 г., пасля Вітаўта не вытрымала выпрабавання жыццём. З укняжаннем Свідрыгайлы праваслаўныя князі і паны адразу ўзняліся на важныя дзяржаўныя пасады, і хоць той хутка страціў уладу, з імі ўжо нельга было не лічыцца. Троцкі прывілей 1434 г. азначаў пераход да больш рэалістычнай канфесійнай палітыкі, і згаданыя абмежаванні па канфесійнай прыналежнасці ператвараліся ў анахранізм.

Дыскрымінацыя праваслаўных падданых, якая выяўлялася ў іх недапусканні да найвышэйшых урадаў, сама па сабе была не пера-

следам, а стрымліваннем праваслаўя. Афіцыйнае стаўленне вялікіх князёў да праваслаўнай царквы заўсёды характарызавалася лаяльнасцю. Нават дэспатычны Вітаўт, загадваючы ў 1392 г. хрысціць у лацінскі абрад яшчэ неахрышчаных літоўцаў, распарадзіўся даваць русінам волю выбару, а ў грамаце аб прызначэнні мітрапалітам Рыгора Цамблака падкрэсліў, што зусім не хоча, каб у яго княстве грэцкая вера «змяншалася ці гінула, і цэрквы... ў заняпад прыходзілі», ды што рупіцца толькі аб парадку і ладзе ў праваслаўнай царкве.

Праўда, ствараючы ўласную царкоўную ерархію, вялікі князь Вітаўт пайшоў на ўмяшанне ва ўнутраныя справы царквы, і абранне мітрапаліта на саборы ў Наваградку (1416) стала першым прыкладам узвядзення ўладыкі пры ўдзеле свецкіх асоб. Крок гэты быў прадыктаваны неабходнасцю пазбавіцца ўсялякай залежнасці ад мітрапалітальнага цэнтра ў Маскве. У палітычным плане падпарадкаванне праваслаўнага насельніцтва Вялікага Княства мітрапаліту, які рэзідаваў у Маскве, было некарысным для Вільні. Вырашэннем гэтай праблемы магла стаць аўтакефалія грэцкай царквы ў Вялікім Княстве або яе унія з Рымам. Канстанцінопальскія патрыярхі звычайна працівіліся падзелу адзінай Рускай мітраполіі, бо праз аднаго мітрапаліта было прасцей трымаць яе пад кантролем, таму спадзяванні ўскладваліся на унію.

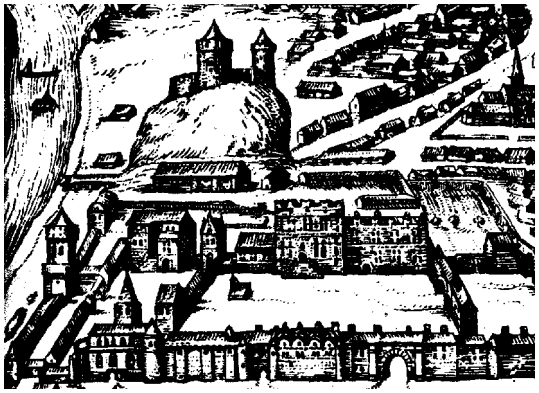

Цэнтр Вільні.
Фрагмент гравюры з атласа Г. Браўна. 1576 г.

У XV ст. ідэя царкоўнай уніі набыла ў колах як свецкай, так і духоўнай эліты беларуска–ўкраінскіх зямель дастаткова шырокую папулярнасць. Яе прыхільнікамі былі амаль усе мітрапаліты, што абіраліся як кандыдаты ад Вялікага Княства Літоўскага. І калі ў ліпені 1439 г. Фларэнційскі сабор прыняў рашэнне пра аб'яднанне ўсходняй і заходняй цэркваў, гістарычную булу падпісаў прызнаны кардыналам мітрапаліт кіеўскі і ўсёй Русі Ісідар (1436—1458). Вяртаючыся з сусветнага царкоўнага форуму да свайго епіскапства, ён затрымаўся ў Польскім Каралеўстве, з Кракава праз Галіцкую зямлю паехаў у Берасце, адтуль у Вільню, а потым — у Кіеў і Смаленск, паўсюль распаўсюджваючы спісы саборнага рашэння пра унію. Аб'яднанне цэркваў прадугледжвала роўнасць заходняга і ўсходняга абрадаў, што азначала канец схізме. Цэрквы Ўсходняй Еўропы заклікаліся «прыняць гэтую найсвяцейшую унію з вялікай духоўнаю радасцю».

На землях Беларусі і Ўкраіны ні праваслаўныя князі, ні духавенства, ні паства не выявілі ніякіх пярэчанняў пастанове Фларэнційскага сабора. Толькі віленскі каталіцкі біскуп сустрэў яе непрыязна. Затое ў Маскве, куды мітрапаліт прыехаў вясною 1441 г., пасля першай жа службы яго абвясцілі «латинским прелестником» ды ерэтыком, унію катэгарычна адхілілі, а самога Ісідара зняволілі і асудзілі саборам епіскапаў (з няволі мітрапаліту пашчасціла ўцячы, і ён яшчэ год жыў на землях Беларусі і Ўкраіны, а потым дабраўся да Італіі). Так і не прызнаўшы уніі, у 1448 г. у Маскве без блаславення канстанцінопальскага патрыярха замест Ісідара мітрапалітам абралі разанскага епіскапа Іону (1448—1461). Гэта азначала ўсталяванне маскоўскай самастойнасці, заснаванне яе аўтакефальнай мітраполіі. Так, амаль праз паўтара стагоддзя супрацьборства паміж Масквой і Вільняй, дайшло да незваротнага падзелу мітраполіі «ўсёй Русі». Калі ў 1451 г. Казімір Ягайлавіч прызнаў Іону мітрапалітам «кіеўскім і ўсёй Русі», праваслаўныя епархіі Беларусі і Ўкраіны зноў перайшлі ў падпарадкаванне мітрапаліта, які рэзідаваў у Маскве. Аднак у 1458 г. па рашэнні папы Пія II (1458—1464) і пры згодзе канстанцінопальскага патрыярха Ісідара II (1456—1462) кіраўніком «мітраполіі Кіева і ўсёй Русі» быў прызначаны Грыгор Балгарын (1458—1472) — вучоны балгарскі манах, вучань і паслядоўнік Ісідара, а яго сядзіба пераносілася ў Вільню. Яшчэ праз тры гады аўтакефальная мітраполія стала называцца мітраполіяй «Маскоўскай і ўсёй Русі», а назва «Кіеўская» засталася для старой мітраполі, да якой належалі землі Беларусі і Ўкраіны. Мітрапаліту кіеўскаму тады падпарадкоўваліся епархіі Полацкая, Тураўская, Смаленская, Бранская, Пярэмышльская, Луцкая, Уладзімірская, Холмская і Галіцкая.

Пасля падзелу большасць епіскапаў прызнала вяршэнства мітрапаліта–уніята, толькі чарнігаўскі і бранскі ўцяклі да Масквы. Рымскі папа абавязаў Казіміра Ягайлавіча не дапускаць да беларуска–ўкраінскіх епархій мітрапаліта Іону як «аблуднага канстанцінопальскага патрыярха, прызначанага правіцелем туркаў», а сабор праваслаўных епіскапаў у Маскве, са свайго боку, пракляў Фларэнційскую унію і самога Грыгора Балгары-

на. Маскоўскі мітрапаліт Іона выкарыстоўваў кожную магчымасць, каб схіліць епіскапаў Беларусі і Украіны на свой бок, у пасланнях да іх ды свецкіх вяльмож заклікаў трымацца праваслаўя. Нягледзячы на гэта, на беларускіх землях пастанова Фларэнційскага сабора прызнавалася яшчэ доўга, фактычна да пачатку XVI ст. У гады княжання Казіміра Ягайлавіча папулярнасць ідэі царкоўнай уніі спрыяла бесканфліктнасці міжканфесійных адносін у Вялікім Княстве Літоўскім. Толькі рымскія папы як быццам перасталі верыць у поспех пастановы Фларэнційскага сабора на беларуска–ўкраінскіх землях.

Абраны мітрапалітам у 1475 г. смаленскі епіскап Місаіл (1475—1480) (пачынаючы з яго мітрапалітамі былі, як правіла, не грэкі, а мясцовыя ўладыкі) таксама прапагандаваў ідэю царкоўнай уніі. З яго ініцыятывы ў 1476 г. у Рым пісьмова звярнуліся прадстаўнікі Кіеўскай мітраполіі і свецкай эліты Беларусі і Украіны. Апрача самога мітрапаліта і архімандрытаў галоўных манастыроў ліст падпісалі 13 праваслаўных князёў і паноў, сярод якіх былі, у прыватнасці, старшы полацкі баярын Астафі Корсак, а таксама князь Міхаіл Алелькавіч. У сваім пасланні яны пісалі пра «адсутнасць разыходжанняў паміж грэкамі і лацінянамі ў адносінах да Хрыста» і, прызнаючы папскае верхавенства над Кіевам, выказвалі жаданне падпарадкавацца Апостальскай сталіцы ды прасілі папу прыслаць у Кіеў сваіх прадстаўнікоў. Гэтае пасланне, пакінутае Рымам без адказу, яскрава сведчыць, што аб'яднанне цэркваў падтрымлівалася і ў асяроддзі праваслаўнай свецкай арыстакратыі, так што нельга сцвярджаць, быццам да уніі вялі адно дзяржаўныя ўлады і толькі насільна. У гэтай сувязі дакумент аказаўся настолькі важны, што ўжо пасля першай публікацыі тэксту ліста уніяцкім мітрапалітам Іпаціем Пацеем (1605) яго аўтэнтычнасць аспрэчылі праваслаўныя палемісты, і амаль да нашага часу многія даследчыкі сцвярджалі, быццам гэта фальсіфікацыя канца XVI — пачатку XVII ст. Сапраўднасць паслання была даказана гісторыкамі толькі ў 1990-х г. дзякуючы знаходкам яго копій з пачатку XVI ст.

З прыкладу Місаіла, у 1500 г. кіеўскі мітрапаліт Іосіф Балгарыновіч (1498—1501) таксама звярнуўся да рымскага папы Аляксандра VI (1492—1503) са спецыяльным пасланнем, у якім прызнаваў папскую ўладу і рашэнні, прынятыя Фларэнційскім саборам. З тэкстам гэтага паслання ў 1501 г. у Рыме з'явілася дэлегацыя на чале з каралеўскім сакратаром Эразмам Цёлкам, у якую ўваходзіў і праваслаўны па веравызнанні гаспадарскі сакратар Івашка Сапега. Нічога не маючы супраць далучэння Кіеўскай мітраполіі да каталіцкай супольнасці, Рым аднак зрэагаваў на ініцыятыву вельмі стрымана. Мітрапаліту Іосіфу Балгарыновічу было прапанавана адрачыся ад канстанцінопальскага патрыярха, прызначанага турэцкім султанам, і высвяціцца ў папы, на што той не пагадзіўся. Пасля гэтага ідэі аб'яднальнага Фларэнційскага сабора надоўга забыліся.

Рымскі папа Аляксандр VI.

Тым часам канфесійная палітыка першых Ягайлавічаў — Казіміра і Аляксандра — прынцыпова не мянялася і наследавала даўнюю традыцыю верацярпімасці. Пры манархах–каталіках праваслаўе надалей развівалася. Напрыклад, калі за гады княжання першага на тэрыторыі Беларусі праваслаўных храмаў было фундавана 7, то каталіцкіх — толькі 3 (у Дуброўне, Клецку і Пінску). Віцяблянам і смалянам манарх неаднаразова гарантаваў у іх «царкоўныя дамы не ўступацца», праваслаўя іхняга «не рушыці, падаткі ім на іх веру не чыніці». Нездарма Супрасльскі летапіс называў Казіміра «добрым»і «справядлівым». Вядомыя таксама факты матэрыяльнай падтрымкі грэцкай царквы Ягайлавічамі, якія могуць сведчыць пра намер вярхоўнай улады ў канцы XV ст. умацаваць праваслаўе ў ВКЛ. Так, у 1489 г. Казімір, а ў 1497 г. Аляксандр ажыццявілі зямельныя наданні кіеўскаму Мікалаеўска–Пустынкаўскаму манастыру, у 1501 г. вялікі князь перадаў тры вёскі ва ўладанне Полацкаму Сафійскаму сабору, у 1504 г. ён жа падараваў тры маёнткі смаленскаму епіскапу Іосіфу Солтану ды вярнуў яму землі, забраныя манархамі раней. Ад таго ж Аляксандра Казіміравіча турава–пінскі ўладыка Васьян атрымаў выключнае права даваць дазвол на ўзвядзенне новых храмаў і поўную юрысдыкцыю над духавенствам.

Пры такой цярпімасці цэнтральнай улады да праваслаўя цяжка вытлумачыць з'яўленне шырока вядомай забароны будаваць новыя і рамантаваць старыя храмы, якая быццам была выдадзена, як прынята лічыць, Казімірам у 1481 г. Арыгінал гэтага дакумента гісторыкам невядомы. Вялікі князь Аляксандр у 1494—95 г. у перапісцы з Іванам III спасылаўся не на забарону, выдадзеную Казімірам Ягай-

лавічам, а на пастанову, якая ўжо існавала да княжання яго бацькі: «Князі нашыя і панове, уся зямля, маюць на тое права і запісы ад продкаў нашых і ад бацькі нашага і ад нас, і тое ў правах напісана, што цэркваў грэцкага закону больш не прыбаўляць...». Лічыцца, што забарона магла быць выдадзена яшчэ Вітаўтам, на што ёсць спасылка ў ленчыцкім сінодзе 1527 г., аднак і гэты дакумент у арыгінале не знойдзены. Найбольш верагоднай крыніцай забароны застаецца віленска–калішскі статут 1420 г., які не дазваляў будаваць новыя праваслаўныя храмы і капліцы без дазволу мясцовых біскупаў у Гнёзненскай правінцыі, а Віленская дыяцэзія падпарадкоўвалася гнёзненскаму прымасу.

У кожным разе вядомая забарона не тычылася тэрыторыі зямель–вобласцяў і выдавалася, відаць, для абмежавання ўплыву праваслаўнай царквы на тэрыторыі ўласна Літвы. На Полаччыне, Віцебшчыне ды іншых беларускіх землях, якія не ўваходзілі ў склад Віленскага і Троцкага ваяводстваў, развіццё праваслаўнай царквы не абмяжоўвалася. Устаўная грамата, выдадзеная Віцебску ў 1503 г. вялікім князем Аляксандрам, сведчыць, што ў праваслаўе там пераходзілі нават літоўцы і палякі. «Каторыя будуць ліцвін або лях, хрышчаныя ў Віцебску ў Рускую веру, і хто з таго роду і цяпер жыве, таго нам не рушыці, права іх хрысціянскага ні ў чым не ламіці», — абяцаў гаспадар. Ваенная канфрантацыя з Масквой вельмі хутка прымусіла віленскі ўрад наогул адмовіцца ад усялякіх забаронаў: у 1503 г. у інструкцыі паслам да вялікага князя маскоўскага Аляксандр Казіміравіч паведамляў, што скасаваў абмежаванне на ўзвядзенне праваслаўных храмаў: «не дазволена было Русі цэрквы будаваць, але тым разам кароль яго міласць тое ім дапусціў».

Свята–Духаўская царква ў Віцебску. З малюнка 1664 г.

Сведчаннем нармальнага становішча грэцкай царквы ў Вялікім Княстве Літоўскім можна лічыць хуткі рост колькасці яе храмаў і

манастыроў. З канца XIII да сярэдзіны XVI ст. на беларускіх землях было заснавана каля 40 праваслаўных манастыроў, у тым ліку 17 — на Полаччыне, 7 — у Наваградскім павеце, па 5 — у Аршанскім і Пінскім, па 4 — у Віцебскім і Менскім, па 3 — у Берасцейскім, Гарадзенскім і Мсціслаўскім. Перад Люблінскай уніяй праваслаўныя цэрквы абсалютна дамінавалі сярод храмаў беларускіх гарадоў. Прыкладам, у Пінску іх было 14, у Наваградку — 10 (і толькі 1 каталіцкі касцёл), у Берасці — 9, у Віцебску — 7, у Горадні і Слоніме — па 6 і г.д. У сталіцы дзяржавы Вільні праваслаўных храмаў тады было 15 (пры 14 каталіцкіх касцёлах). У цэлым з 259 касцёлаў Віленскага каталіцкага біскупства на паветы Беларусі прыпадала толькі 93 храмы, пры гэтым яны знаходзіліся галоўным чынам на захад ад лініі Браслаў — Паставы — Вілейка — Менск — Нясвіж — Пінск. На ўсход ад яе касцёлы сустракаліся яшчэ зусім рэдка.

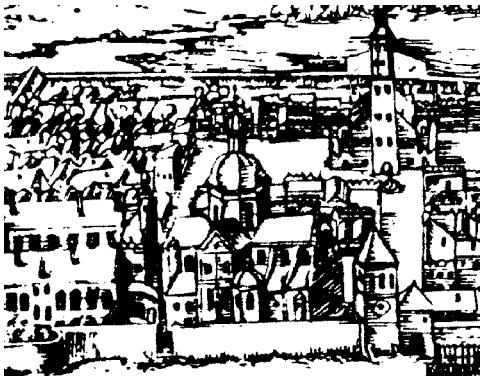

Касцёл Божага цела ў Нясвіжы. Фрагмент гравюры Т. Макоўскага. 1604 г.

Адносіны дзяржавы да праваслаўнай царквы ў Вялікім Княстве з канца XV ст. афіцыйна рэгуляваліся заканадаўствам. У 1499 г. па просьбе кіеўскага мітрапаліта Іосіфа Балгарыновіча вялікі князь Аляксандр выдаў спецыяльны дэкрэт, які забяспечваў юрысдыкцыю мітрапалітам і епіскапам ды іх судам. Дэкрэт фігураваў як пацвярджэнне так званага «Скрутка Яраслава» — нейкага статута аб царкоўных судах, выдадзенага князем Яраславам у XI ст. (паколькі арыгінал гэтага дакумента невядомы, а самая ранняя копія датуецца XV ст., многія вучоныя аспрэчваюць яго сапраўднасць). Грамата Аляксандра перадавала ў суд мітрапаліта справы як супраць каталікоў, так і супраць праваслаўных, забараняючы ўраднікам, незалежна ад іх веравызнання, умешвацца ў царкоўнае судаводства, не дазваляла вяльможам здымаць з пасадаў святароў без дазволу мітрапаліта і аберагала маёмасць царквы ад канфіскацыі свецкай уладай. Цяпер ніхто не мог чыніць праваслаўнай царкве «крыўды» і ўмешвацца ў яе справы. Віленскі сабор 1509 г. пацвердзіў прынцы-

пы цалкам незалежнай юрысдыкцыі мітрапаліта і епіскапату. Прывілей Аляксандра праваслаўным ерархам быў паўтораны і Жыгімонтам I у 1511 г. Так аформіўся эканамічны і судовы імунітэт праваслаўнай царквы ў Вялікім Княстве Літоўскім, і з пункту гледжання закону яна карысталася тут такой жа самастойнасцю, як і каталіцкі касцёл. Фактычна, у Беларусі грэцкая царква мела большую незалежнасць ад свецкай улады, чым у Маскве, дзе ўжо ў XV ст. дзяржава пачала рэалізоўваць праграму канфіскацыяў царкоўных уладанняў. У Вялікім Княстве Літоўскім, наадварот, непарушна захоўвалася недатыкальнасць царкоўнай маёмасці, на якую не замахваліся ні манархі, ні каталіцкае духавенства, ні пазней шляхецкі сойм.

У цэлым за гады княжанняў Аляксандра Казіміравіча, Жыгімонта Старога і Жыгімонта Аўгуста дзяржаўная палітыка Вялікага Княства Літоўскага ў сферы канфесійнага жыцця эвалюцыянавала ад талерантнасці да свабоды веравызнанняў. У перспектыве нарастальнага напружання ў адносінах з Масквой стаўленне ўладаў Вялікага Княства да праваслаўнага насельніцтва сваёй дзяржавы і не магло быць неталерантным. Статут 1529 г. як першы агульнадзяржаўны прававы кодэкс аднолькава пацвердзіў правы і свабоды не толькі каталіцкага касцёла, але і праваслаўнай царквы. У часе рэформаў напярэдадні Люблінскай уніі дайшло і да фармальнага ураўноўвання правоў вернікаў розных рэлігій, зафіксаванага ў прывілеі 1563 г. Нездарма калі пасля Берасцейскай царкоўнай уніі стала нарастаць канфесійная напруга, эпоха Ягайлавічаў ставілася ў станоўчы прыклад, а пра Жыгімонта Старога пісалася, што ён «цэрквы рускія гэтаксама будаваў і багаціў, як і касцёлы каталіцкія».

З укняжаннем Аляксандра Ягайлавіча і пачаткам войнаў на ўсходзе з вострай крытыкай канфесійнай палітыкі ўладаў ВКЛ стала выступаць Масква, якая вінаваціла вялікіх князёў літоўскіх у прыцясненні рэлігійнай свабоды падданых — прымусовым пераводзе праваслаўных у лацінскую веру. Гэтае абвінавачанне стала ідэалагічным лейтматывам вялікай вайны, развязанай Іванам III у 1500 г. Тэзіс аб перасследзе грэцкай царквы ў дзяржаве Ягайлавічаў увайшоў і ў расійскую ды савецкую гістарыяграфію. Прыведзеныя факты, аднак, сведчаць не пра пераслед, а пра паслядоўную лаяльнасць вялікіх князёў літоўскіх да праваслаўя ў XV — пачатку XVI ст., нягледзячы на антыправаслаўныя настроі лацінскага духавенства. Праўда, рэальнае становішча праваслаўнай царквы ў ВКЛ было намнога горшае, чым пазіцыі ўпрывілеяванага каталіцкага касцёла. У адрозненне ад апошняга, яна ніколі не мела прадстаўнікоў у гаспадарскай радзе, не мела і дзяржаўнай апекі.

Жыгімонт Аўгуст, вялікі князь літоўскі (1544—1572) і кароль польскі (1548—1572). Гравюра XVI ст.

Пераканаўчым доказам таго, што праваслаўныя ў Вялікім Княстве да Люблінскай уніі карысталіся свабодамі і не цярпелі ганенняў, можна лічыць стаўленне саміх праваслаўных князёў і баяраў да іх дзяржавы ў гады войнаў з Маскоўскім княствам. Яны захоўвалі вернасць вялікаму князю — каталіку (згаданы вышэй пераход князёў вярхоўскіх і северскіх на бок Масквы ў канцы XV — пачатку XVI ст. меў матэрыяльныя, а не канфесійныя прычыны), значыць, былі задаволеныя сваім становішчам. У самых складаных сітуацыях, калі падданым грэка–візантыйскай царквы даводзілася ваяваць з адзінаверцамі, веравызнанне не ўплывала на пазіцыі праваслаўнай арыстакратыі Беларусі. Інтарэсам князёў і баяраў больш адпавядаў палітычны лад Вялікага Княства Літоўскага, чым аўтакратычная мадэль Маскоўскай дзяржавы. Нават праваслаўныя ерархі дэманстравалі ў дачыненні да вярхоўнай улады ВКЛ калі не прыхільнае, дык дастаткова лаяльнае стаўленне. Прыкладам, пад час аблогі Смаленска войскам Васіля III у 1512—1514 г. смаленскі епіскап Варсафоні ініцыяваў малітвы за дараванне перамогі над масквіцянамі, а пасля захопу горада арміяй Васіля III узначаліў антымаскоўскую змову.

Калі б праваслаўе ў Вялікім Княстве сапраўды цярпела пераслед, як сцвярджалася ў Маскве, дык сюды не ўцякалі б шматлікія падданыя маскоўскага манарха — і князі, і пярэднейшыя баяры. Між тым і яны, зацятыя абаронцы праваслаўя, добра адчувалі сябе пад уладаю Ягайлавічаў. Так што пра прыгнечаны стан грэцкай царквы ў Вялікім Княстве да другой паловы XVI ст., тым больш пра яе пераслед, гаварыць не даводзіцца. Галоўная праблема таілася

ва ўнутраным стане самога праваслаўя на землях Беларусі ды Украіны. Тое, што ерархія фармавалася толькі з небагатых родаў, што праваслаўныя магнаты амаль не апекаваліся сваёй царквой, што бракавала заможных апекуноў — усё гэта аслабляла царкву, паніжала яе інтэлектуальна–культурны ўзровень. Царква не давала патрэбнай адукацыі, і наогул, як сведчыў сучаснік, «не магла школ і навук паспалітых пашыраці, бо яны не фундаваліся». У дадатак праваслаўнае духавенства перажывала маральнае разлажэнне. «Блуды і распушчэнствы» у грэцкай царкве трывожылі і цэнтральную ўладу. Сам Жыгімонт Аўгуст у 1546 г. у пасланні кіеўскаму мітрапаліту Макарыю II (1534—1556) прапанаваў тэрмінова склікаць сабор ды прыняць захады па аздараўленні сітуацыі. Падобнае ўнутранае становішча грэцкай царквы не толькі падрывала яе пазіцыі ў супрацьстаянні з каталіцкім касцёлам, але і паніжала аўтарытэт праваслаўнай веры ў вачах грамадства.

VI.2. На скрыжаванні культурных традыцый

У канцы XV — пачатку XVI ст. пачаўся росквіт беларускай культуры. З аднаго боку, гэты працэс характарызавала генетычная пераемнасць агульнай усходнеславянскай спадчыны, а з другога — засваенне новых традыцый, выкліканых уплывамі еўрапейскага Адраджэння. Надыход эпохі Рэнесансу і абумовіў небывалыя зрухі ў развіцці культуры беларускага краю, прывёўшы да яго першай своеасаблівай вестэрнізацыі.

Пранікненне заходняй культуры на Беларусь адбывалася перш за ўсё праз каталіцкі касцёл і непасрэдныя кантакты з рыма–лацінскім светам. Пры колькаснай перавазе праваслаўя ўсё больш адчувальнай рабілася прысутнасць каталіцкага касцёла, асабліва на захадзе Беларусі, дзе засталіся раёны кампактнага пражывання балтаў. Падлічана, што ў першай палове XVI ст. у беларускіх паветах ВКЛ існавала 177 лацінскіх парафій. Міжэтнічныя і міжканфесійныя кантакты ў гэтых раёнах былі асабліва цесныя.

Другім важным каналам уплыву лацінскай цывілізацыі на Беларусь сталі непасрэдныя кантакты з заходнім светам. Дзякуючы сацыяльна–эканамічнаму ўздыму гарадоў, развіццю гандлю, яны асаблі-

ва ўзраслі з XV ст. Прывілей Казіміра Ягайлавіча 1447 г. замацаваў права шляхты Вялікага Княства Літоўскага вольна выязджаць у кожную (акрамя непрыяцельскай) краіну «для лепшага шчасця набыцця або ўчынкаў рыцарскіх». Пасля падзення Візантыйскай імперыі ўсё

Прага. Фрагмент гравюры Г. Шэдэля. 1493 г.

больш частымі наведвальнікамі краін каталіцкай Еўропы станавіліся «русіны» -- праваслаўныя прадстаўнікі элітаў Беларусі і Украіны. Асабліва паказальны прыклад праваслаўнага двараніна Аляксандра Солтана, які ў 1467 — 1469 г. аб'ездзіў двары самых магутных еўрапейскіх манархаў і пабыў на Святой зямлі.

Новыя тэндэнцыі ў еўрапейскай культуры, узмацненне гуманістычнага пачатку ў грамадскай думцы, пашырэнне сувязяў з рыма–лацінскім светам і патрэбы ўнутранага развіцця краю — усё гэта клікала выхадцаў з зямель Беларусі ў еўрапейскія універсітэты. Ужо ў канцы XIV ст. яны вучыліся ў Карлавым універсітэце ў Празе, заснаваным у 1348 г., а з пачатку XV ст. галоўнай навучальнай установай для «ліцвіноў і русінаў» быў Кракаўскі універсітэт, адкрыты ў 1364 г. Пасля рэформы, праведзенай Ягайлам у 1400 г., ён стаў вышэйшай навучальнай установай не толькі Кароны Польскай, але і Вялікага Княства Літоўскага. Спецыяльна для выхадцаў з Вялікага Княства ў ім была створана студэнцкая бурса. На працягу XV — XVI ст. тут адвучылася не менш за 430 чалавек, якія ў метрычных кнігах універсітэта запісаліся выхадцамі з Літвы і Русі. Амаль палова студэнтаў атрымала ступень бакалаўра. Сярод іх былі прадстаўнікі вядомых родаў — Радзівілаў, Сапе-

Панарама Кракава. Гравюра Г. Шэдэля. 1493 г.

гаў, Хадкевічаў, Валовічаў, князёў Свірскіх і інш. Асноўную ж масу навучэнцаў складалі дзеці мяшчан і шляхты. Па навуку ў Кракаў прыязджалі жыхары Берасця, Ваўкавыска, Віцебска, Горадні, Клецка, Любані, Менска, Оршы, Пінска, Полацка, Слуцка ды іншых беларускіх гарадоў і мястэчак. А з першай паловы XVI ст. сярод тых, хто дамагаўся універсітэцкай адукацыі, былі ўжо і жыхары вёсак.

Прыкладна ў сярэдзіне XVI ст. колькасць студэнтаў з Беларусі ў Кракаўскім універсітэце значна зменшылася. Прычынай было пашырэнне Рэфармацыі. Многія ўплывовыя роды імкнуліся паслаць сваіх дзяцей на навучанне не ў Кракаў, а ў пратэстанцкія краіны або ў прэстыжныя каталіцкія універсітэты Цэнтральнай Еўропы. Перавага аддавалася універсітэтам Італіі. Так, выхадцы з Беларусі вучыліся ў Балонні і Падуі — цэнтрах рэнесансавай думкі, а таксама ў Вітэнбергу, Ляйпцыгу і Франкфурце. З 1544 г. адкрыўся універсітэт у Караляўцы, і многа ліцвіноў ехала на вучобу ў суседнюю Прусію. Некаторыя стараліся атрымаць адукацыю ў трох — чатырох універсітэтах..

Дзядзінец Collegium Maius Кракаўскага універсітэта.

Падуя. Гравюра XV ст.

Пачатковую адукацыю будучыя студэнты калегіумаў, універсітэтаў і акадэмій атрымлівалі ў касцёльных, царкоўных і гарадскіх школах. Праўда, у праваслаўным асяроддзі дзеці часцей навучаліся дома, бо да сярэдзіны XVI ст. школы пры цэрквах былі даволі рэдкай з'явай, і існавалі яны толькі ў буйных гарадах. Да 1580-х г. у іх не было і школьных падручнікаў, замест якіх выкарыстоўваліся рэлігійныя тэксты. Затое ў Віленскай лацінскай дыяцэзіі пра школьную справу рупіліся непараўнальна больш. Найдаўнейшыя (з канца XV — пачатку XVI ст.) дакументальна засведчаныя школы пры касцёлах на землях Беларусі былі ў Горадні, Гайне, Гарадзішчы, Мастах, Палонцы, Шыдлавічах, Трабах, Зэльве і інш. Польскі гісторык Ежы Ахманьскі дапускаў верагоднасць існавання такіх школ яшчэ ў дзесятках гарадоў і мястэчак, у прыватнасці, у Лоску, Лідзе, Менску, Міры, Нясвіжы, Навагрудку, Полацку, Слоніме, Шчучыне, Віцебску і г.д. Мовай навучання ў іх была польская, старабеларуская («руская») і літоўская (у залежнасці ад месцазнаходжання школы і настаўніка), а таксама лацінская. Прыкладам, у канцы XV ст. віленскі канонік і гаспадарскі пісар Адам Якубовіч з Котры, што ў Гарадзенскай воласці, да студыяў у Кракаўскім універсітэце вывучаў «рускую» мову ў школе віленскага кафедральнага касцёла. Пад актам віленскай уніі 1499 г. ён падпісаўся па–старабеларуску.

У XVI ст. універсітэцкая адукацыя і служба пры адным з еўрапейскіх двароў сталі неабходнасцю для ўсіх, хто хацеў атрымаць месца ў адміністрацыі, касцёле ці судаводстве. Гэта было і своеасаблівым сведчаннем гуманістычнага выхавання моладзі. Невыпадкова наваградскі падсудак Хведар Еўлашоўскі ў мемуарах з годнасцю прыгадаў, што ягоны сын служыў у князёў Гонзага ў Мантуі.

Эпоха Адраджэння наклала адбітак літаральна на ўсе бакі грамадска–палітычнага і культурнага жыцця краіны. Наяўнасць этнічна беларускага насельніцтва каталіцкага веравызнання (размешчанага пераважна на захадзе цяперашняй тэрыторыі краіны), развіццё вольных магдэбургскіх гарадоў, традыцыйная верацярпімасць і павялічэнне колькасці людзей з еўрапейскай адукацыяй — усё гэта спрыяла глыбокім культурным пераменам. У выніку пранікнення новай заходнелацінскай традыцыі і яе сутыкнення з грэцка–візантыйскай, якая ў першай палове XVI ст. тут яшчэ цалкам дамінавала, на землях Беларусі пачаўся працэс культурнай сінтэзацыі. Спалучэнне ўсходніх і заходніх уплываў найвыразней праявілася ў развіцці літаратуры, пісьменства, архітэктуры.

Заняткі ў універсітэце. Сярэднявечная гравюра.

У літаратуры ўспрыманне новага адбывалася дзякуючы перакладам. Перакладаліся не толькі тэксты Святога Пісання і літургічныя творы, але жыціі святых, апакрыфічныя творы, духоўныя і свецкія аповесці. У сярэдзіне XV ст. у Беларусі былі вядомы пераклады каталіцкае імшы «Як се мша чтеть римским обычаем» і «Песні песняў». Крыху пазней з'явіліся пераклады свецкай аповесці «Сказанне пра Сівілу Прарочыцу», «Кнігі пра Тундаля», жыція «Аляксея, чалавека Божага», рэлігійных аповесцяў «Мукі Хрыстовы», «Аповесць пра трох каралёў». Шырокую папулярнасць займелі вядомыя яшчэ ў эпоху Кіеўскай Русі пераклады свецкіх аповесцяў «Троя» і «Александрыя». Персанажы «Александрыі» фігуравалі ў беларускіх летапісах, а бітва Аляксандра Македонскага з індыйскім царом Порам стала сцэнай беларускага лялечнага тэатра (батлейкі). Невыпадкова гэтыя творы згадваў у прадмове да перакладу Бібліі і Францішак Скарына.

Праз пераклад гістарычных кніг («Аповесць пра Траянскую вайну», «Хранограф») пачалася і рэцэпцыя еўрапейскай гістарычнай думкі. У канцы XVI ст. шляхцічам Вялікага Княства Амброжыем Брэжэўскім на старабеларускую мову была перакладзена «Хроніка ўсяго свету» польскага гісторыка Марціна Бельскага (1551 г.) і хронікі Мацея Стрыйкоўскага.

Апрача перакладаў вядомымі і даступнымі ў Вялікім Княстве былі і арыгіналы лацінскіх старадрукаў. У канцы XV—XVI ст. тут з'явіліся прыватныя бібліятэкі, фонды якіх у значнай ступені складалі выданні лацінамоўнай літаратуры. Засваенне твораў (заходнееўрапейскага) пісьменства рыхтавала глебу для нараджэння сваёй арыгінальнай свецкай літаратуры на лацінскай мове. Першым новалацінскім творам была гістарычная паэма Яна Вісліцкага «Пруская вайна», выдадзеная ў Кракаве ў 1516 г. Асабліва ж вядомай стала лірычна–эпічная паэма «Песня пра зубра» («Carmen de statura, feritate ac venatione bisontis»), напісаная ў Рыме ў 1521—22 г. для папы Льва X (1513—1521) паэтам Міколам Гусоўскім і выдадзеная ў 1523 г. у Кракаве. Мікалай Гусоўскі паходзіў хутчэй за ўсё з Усава, што на беларуска–літоўскім памежжы. Ад яго паэмы прынята адлічваць пачатак новалацінскай паэзіі Беларусі і Літвы.

Зубр, апеты Міколам Гусоўскім. Гравюра XVI ст.

Уплыў лацінскай традыцыі і пашырэнне некірылічных тэкстаў у Беларусі былі настолькі значнымі, што апрача кірылічных літар тут на пісьме пачалі выкарыстоўвацца лацінскія літары. Калі ў XV ст. і лацінскія словы маглі запісвацца кірыліцай, дык у XVI ст. нават усходнеславянскі тэкст часта перадаваўся ўжо лацінкай. Рэаліі культурнага жыцця ў Беларусі былі такія, што адной асобе даводзілася пісаць і на старабеларускай, і на лацінскай, і на польскай мове. Магчыма, у выніку гэтага гатычная графіка лацінска–польскага пісьма адбілася на форме старабеларускага скорапісу. Літары апошняга сталі падобныя да паўустаўных, што адрознівала іх ад маскоўскага шрыфту. Такім шляхам яшчэ ў XVI ст. паўстала беларуская лацінская графіка.

У XVI ст. у Беларусі, як і ў цэлым Вялікім Княстве Літоўскім, у пісьменстве суіснавалі і развіваліся чатыры моўныя стыхіі — царкоў-

наславянская, старабеларуская, лацінская і польская. Дзве першыя належалі да ўсходняй культурнай традыцыі, дзве апошнія — да лаціна–рымскай. Таму літаратурная творчаць у беларускім краі гэтага часу была полілінгвістычная, а дзейнасць многіх гуманістаў–асветнікаў немагчыма ўпісваць у традыцыю нейкага аднаго народа.

Высокага развіцця ў тыя часы дасягнула літаратура на старабеларускай мове — афіцыйнай мове Вялікага Княства Літоўскага. У канцы XIV—XV ст. дзелавое пісьмо на ёй ужо выразна адрознівалася ад пісьма Русі Маскоўскай. Пісьменства на тэрыторыі Беларусі настолькі ўзбагацілася арфаграфічнымі, граматычнымі і лексічнымі асаблівасцямі, што спецыялісты лічаць магчымым гаварыць пра беларускую літаратурна–пісьмовую мову XV—XVI ст. У той перыяд з'явіліся першыя творы старабеларускай свецкай пісьменнасці — граматы, акты, прывілеі, летапісы.

Слуцкі князь Юры Алелькавіч (1492—1542).

Зыходзячы з мовы летапісаў Вялікага Княства Літоўскага, яшчэ Мікалай Кастамараў называў іх беларускімі, іншыя вучоныя — літоўскімі, літоўска–рускімі, заходнерускімі і інш., а цяпер спецыялісты ўслед за Мікалаем Улашчыкам звычайна класіфікуюць такія летапісы як беларуска–літоўскія. У межах сучаснай Беларусі ў канцы XIII ст. гістарычныя запісы вяліся ў Наваградку і, праўдападобна, у Пінску, а магчыма, і ў іншых гарадах. У Полацку ці ў Смаленску ў XV ст. быў ілюстраваны і, верагодна, перапісаны і Радзівілаўскі летапіс, славуты сваімі мініяцюрамі.

У XV ст. сталі ствараццa агульнадзяржаўныя па ідэйна–палітычным змесце летапісныя творы — летапісы Вялікага Княства Літоўскага. Большасць іх асвятляе палітычную гісторыю дзяржавы да сярэдзіны XV ст., толькі ў некаторых помніках запісы даведзены да XVI, і яшчэ радзей — да XVII ст. Сваімі каранямі яны сягаюць летапісання Кіеўскай Русі, з якога часам без зменаў запазычваліся цэлыя фрагменты і сюжэты. Галоўнай жа структурна–семантычнай

мадэллю першых твораў новага летапісання стала Аповесць мінулых гадоў.

Найдаўнейшым помнікам беларуска–літоўскага летапісання лічыцца «Летапісец Вялікіх князёў Літоўскіх», або беларуска–літоўскі летапіс 1446 г., створаны ў Смаленску. Гэта першы агульнадзяржаўны летапісны звод і адзін з самых ранніх твораў уласна беларускай гістарычна–дакументальнай прозы, у якім увасоблены вопыт кароткай гісторыі Вялікага Княства Літоўскага ад смерці Гедыміна да смерці Вітаўта. Галоўная ідэя гэтага прасякнутага дзяржаўным патрыятызмам зводу ў усхваленні дзейнасці вялікіх князёў літоўскіх, абгрунтаванні і апраўданні палітыкі аб'яднання Літвы і Русі.

Беларуска–літоўскі летапіс 1446 г. стаў асновай наступнага летапіснага зводу, створанага ў першай чвэрці XVI ст. у новай палітычнай сітуацыі і пад уплывам ідэй Адраджэння. Яго ядром была «Хроніка Вялікага Княства Літоўскага і Жамойцкага», напісаная асобай, набліжанай да літоўскіх паноў Гаштаўтаў. На думку Мікалая Ўлашчыка, праца над ім вялася ў Наваградку. У адрозненне ад першых летапісаў, хроніка падае міфічную гісторыю Вялікага Княства першапачатковага перыяду. Шэраг летапісаў, аб'яднаных у гэты звод, вылучае наяўнасць легенды пра рымскае паходжанне літоўскіх нобіляў (яны выводзіліся ад Палямона — родзіча рымскага імператара Нерона). Падобная генеалогія выявіла тагачасную тэндэнцыю звязваць сваю панавальную дынастыю і дзяржаўнасць са старажытнай Рымскай імперыяй, характэрную для ўсёй Еўропы. Яна была вядома ўжо Яну Длугашу, але канчаткова сфармавалася і пашырылася, відаць, не раней за 1520-я г., паколькі ў Супрасльскім летапісе, перапісаным у 1519 г. дзесьці ў Усходняй Беларусі па замове князя Сямёна Іванавіча Адзінцэвіча, яе яшчэ няма.

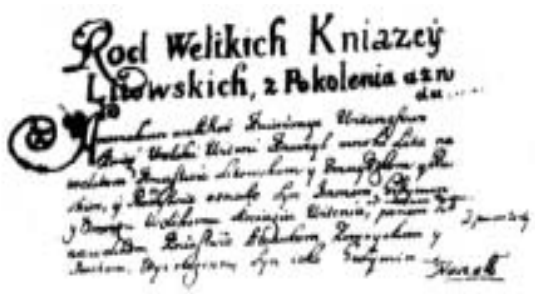

Старонка рукапісу Хронікі Быхаўца.

У першай палове XVI ст. быў створаны і трэці звод агульнадзяржаўнага беларуска–літоўскага летапісання, вядомы цяпер па адзіным помніку — «Хронікі Быхаўца» (назва паходзіць ад прозвішча

шляхціча Аляксандра Быхаўца — уладальніка рукапісу, знойдзенага ў 1820-х г. у Магілёўцах Ваўкавыскага павета). У арыгінале хроніка была напісана на старабеларускай мове кірыліцай, але ў XVIII ст. яе перапісалі лацінскай графікай, і даследчыкі маюць справу толькі з такім тэкстам помніка. Створаны на жывой, блізкай да размоўнай мове, гэты твор заснаваны на асноўных сюжэтах першых зводаў, якія дапоўнены новымі, невядомымі іншым летапісам паведамленнямі. Аб'яднаўшы серыю гістарычных аповесцяў, напісаных у розныя часы і складзеных у паслядоўнасці, ён з выразна патрыятычных пазіцый асвятляе гісторыю Вялікага Княства Літоўскага ад яе пачаткаў да 1506 г. Існуе шмат меркаванняў наконт аўтарства і часу напісання «Хронікі Быхаўца». На думку знаўцы беларуска–літоўскага летапісання Мікалая Ўлашчыка, яе стварылі на пачатку XVI ст. у праваслаўным асяроддзі слуцкага князя Юрыя Алелькавіча. Такія ж вучоныя, як Ежы Ахманьскі, Рымантас Ясас, Мечысловас Ючас настойвалі на аўтарстве кагосьці з асяроддзя ўплывовага роду Гаштаўтаў. Але і Ахманьскі пагаджаўся, што, прынамсі, апошняя частка хронікі стваралася праваслаўным патрыётам Вялікага Княства.

Храніст Мацей Стрыйкоўскі (1547—1592).

У XV—XVI ст. беларуска–літоўскія летапісы выкарыстоўвалі ў сваіх творах польскія храністы. Так, Ян Длугаш пры напісанні «Гісторыі Польшчы» карыстаўся перакладзенай на лацінскую мову версіяй «Летапісца вялікіх князёў літоўскіх» («Origo regis»). А Мацей Стрыйкоўскі ў «Хроніцы польскай, літоўскай, жамойцкай і ўсёй Русі» каля 300 разоў спасылаўся на рукапісы беларуска–літоўскіх летапісаў, большасць якіх пазней загінула.

Узровень сацыяльна–эканамічнага і культурнага развіцця гарадоў Вялікага Княства Літоўскага, а таксама грамадска–палітычная і канфесійная атмасфера ў дзяржаве на пачатку XVI ст. аказаліся

дастаткова спрыяльнымі для ўзнікнення якасна новай з'явы культурнага жыцця — кнігадрукавання. Пачынальнікам беларускага, а разам з тым і ўсходнеславянскага (бо беларускае было заснавана першым) кнігадрукавання стаў прадстаўнік новай, гуманістычнай культуры палачанін Францішак Скарына (1490 — каля 1551). Адвучыўшыся ў 1504—06 г. у Кракаўскім універсітэце і атрымаўшы там ступень бакалаўра філасофіі, сын полацкага купца Лукі ў 1512 г. абараніў у Падуі дыплом доктара «навук лекарскіх», а ў 1517 г. у Празе распачаў выданне кніг «Старога Запавету» і «Псалтыра», перакладзеных на царкоўнаславянскую мову беларускай рэдакцыі. За два–тры гады Францішак Скарына надрукаваў у Празе 23 кнігі Бібліі, а потым перанёс сваю дзейнасць у Вільню. У сталіцы ВКЛ ён заснаваў друкарню ў доме бурмістра Якуба Бабіча — першую друкарню ва ўсёй Усходняй Еўропе, у якой выдаў «Малую падарожную кніжку» (1522) і «Апостал» (1525). На гэтым кнігавыдавецкая дзейнасць Скарыны спынілася. Шукаючы прычыны гэтага, даследчыкі называюць адыход з жыцця асноўных апекуноў першадрукара — згаданага бурмістра Якуба Бабіча і радцы Багдана Онкава, а таксама абвастрэнне адносін паміж патрыцыятам і мяшчанскім людам Вільні. Праўдападобна, з мэтай распаўсюджання сваіх выданняў Скарына прыкладна ў 1525 г. паехаў у Маскву, але гэтае падарожжа завяршылася поўнай няўдачай: яго кнігі былі абвешчаны «ерэтычнымі» і прылюдна спалены.

Францішак Скарына. Гравюра 1517 г. з кнігі Скарыны «Ісус Сірахаў».

Кнігі Францішка Скарыны склалі дзве трэці ўсіх выданняў кірылічнага шрыфту, якія з'явіліся на працягу XV і першай чвэрці XVI ст. у Еўропе, і больш паловы такіх кніг, выдадзеных на еўра-

пейскіх землях да сярэдзіны XVI ст. Яны адразу прыцягвалі да сябе ўвагу сучаснікаў, чыталіся і перапісваліся імі. Скарынавымі выданнямі карысталіся наступныя друкары — браты Мамонічы, Мацвей Кавячынскі, Сымон Будны, Лаўрэнці Крышкоўскі, Васіль Цяпінскі, а таксама маскоўскі першадрукар Іван Фёдараў. Першадрукі Скарыны займелі шырокую чытацкую аўдыторыю не толькі на землях Беларусі, Літвы і Украіны, яны вывозіліся ў Расію, а на Захадзе былі знаёмы польскім, чэшскім і нямецкім інтэлектуалам. Цяпер выданні славутага палачаніна захоўваюцца галоўным чынам у бібліятэках Расіі, Украіны, а таксама ў кнігасховішчах Варшавы, Кракава, Капенгагена, Кембрыджа, Лондана, Любляны, Прагі.

«Дыспут». Гравюра тытульнай старонкі кнігі Скарыны «Ісус Сірахаў».

Па светагляду Францішак Скарына быў чалавекам тыпова рэнесансавай культуры. Ён упершыню мэтанакіравана выкарыстаў Біблію для выхавання ўсяго «люду паспалітага», перакладаючы яе на зразумелае для простых людзей слова. Ухіляючыся ад схаластычных дыскусій, асветнік вольна, гуманістычна тлумачыць біблейскія тэксты і суправаджае іх уласнымі прадмовамі ды пасляслоўямі. Кнігі Бібліі, выдадзеныя Скарынам, значна менш канфесійныя, чым іншыя тагачасныя пераклады Святога пісання. Сімвалічна, што ў іх, ці не ўпершыню ў сусветнай практыцы падобных выданняў, змешчаны не відарыс святога, а аўтапартрэт Скарыны.

Творчасць Францішка Скарыны — характэрны прыклад плённага спалучэння дзвюх культурных традыцый — грэка–славянскай і заходнелацінскай. Гэты сінтэз яскрава выяўляецца і ў змесце ягоных кніг, і ў іх афармленні (графіка, кампазіцыя і інш.), нават у шрыфце: першадрукар злучыў беларускі паўустаў з лацінскай антыквай. У прадмовах і пасляслоўях старую гімнаграфічную традыцыю ён спалучыў з новай для Беларусі паэтычнай, характэрнай для лацінскай культуры. І канфесійна Скарына талерантны, адназначна не

вызначаны, а хутчэй надканфесійны, за што пазней яго крытыкавалі прадстаўнікі як праваслаўнага, так і каталіцкага лагераў. Прыклад ягонага культурнага сінтэзу — гэта унікальная з'ява, характэрная для вытокаў новых усходнеславянскіх літаратур. У беларускай культуры яго зварот да мовы свайго народа, гуманізм і патрыятызм выявілі найважнейшыя рысы еўрапейскага Адраджэння. Тагачасная беларуская мова ўзнята Францішкам Скарынам на той жа ўзровень, на якім былі класічныя старажытныя мовы — мовы арыгіналаў і першасных перакладаў Бібліі, а беларуская культура ўзведзена да агульнаеўрапейскіх вяршыняў. У гэтай сувязі варта заўважыць, што феномен Скарыны ўзнік не на пустым месцы: яго кнігавыдавецкая дзейнасць карысталася падтрымкай адукаваных мяшчан Вільні і Полацка, а надрукаваныя ім кнігі мелі падрыхтаванага спажыўца, прадстаўленага таксама пераважна жыхарамі гарадоў.

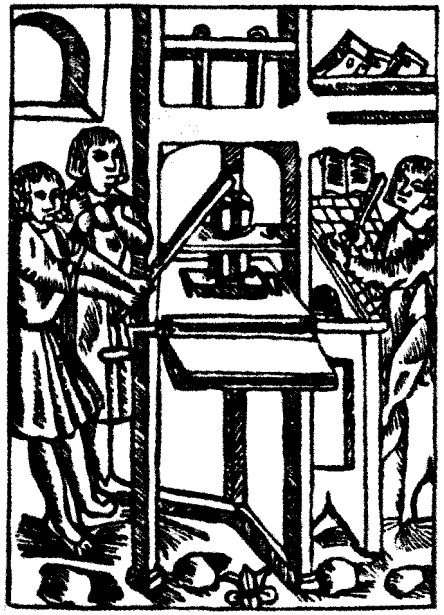

Друкаванне кніг у Чэхіі. Гравюра XVI ст.

Пасля Скарыны кнігадрукаванне ў Беларусі аднавілася ў 1550—60-х г. і было ўжо пастаянным. Пад уплывам Рэфармацыі за кароткі тэрмін з'явіліся друкарні ў Берасці (1553), Нясвіжы (1560), Заблудаве (1569), Лоску (1572), маёнтку Цяпіна пад Лепелем (у 1570-х), а таксама шэраг друкарскіх варштатаў у Вільні (1574), якая стала сапраўдным цэнтрам славянскага кнігадруку. Адной з найбуйнейшых у дзяржаве і першых у сталіцы была друкарня братоў Мамонічаў. Яна існавала прыкладна 50 гадоў, пры гэтым да 1596 г. друкавала літаратуру толькі кірыліцай, і тройчы (у 1576, 1586 і 1593 г.) атрымлівала прывілей вялікага князя на права выдаваць царкоўна–рэлігійную і свецкую літаратуру, у тым ліку Статут 1588 г. Беларускія кніжныя выданні таго часу карысталіся попытам у суседніх краінах. У прыватнасці, кнігі з друкарні Мамонічаў паступалі на маскоўскі рынак.

З заснаваннем кнігадрукавання хутка ўзрастала роля кнігі як важнага фактара культурнага жыцця. У другой палове XVI ст. у Беларусі ўжо існаваў грамадскі попыт на друкаваную кнігу, склаўся своеасаблівы кніжны рынак. Фармаваліся буйныя бібліятэкі — як царкоўна–манастырскія (найбольшыя ў Полацкай Сафіі і ў найбуйнейшым кнігапісным цэнтры Супраслі), гэтак і прыватныя, свецкія. Напрыклад, кнігазборы князёў Алелькавічаў, паноў Радзівілаў, Хадкевічаў, Сапегаў, Зяновічаў, віленскіх купцоў Мамонічаў налічвалі па некалькі тысяч тамоў. У фондах бібліятэк Хадкевічаў, Заслаўскіх і Слуцкіх працаваў Мацей Стрыйкоўскі. Сярод друкаванай літаратуры ў дзяржаве тады яшчэ цалкам дамінавала кірылічная кніга. Карысталіся ёю не толькі «русіны», але і адукаваныя колы літоўскага паходжання. Напрыклад, прыватная бібліятэка канцлера Альбрэхта Гаштаўта на адну траціну складалася з кніг «рускіх».

Рыгор Хадкевіч, вялікі гетман літоўскі (1566—1572).

На мяжы XV — XVI ст. новыя тэндэнцыі выявіліся і ў развіцці асноўных формаў мясцовага дойлідства, у фармаванні гарадской забудовы. Асаблівасцю Беларусі стала тое, што рэнесансавыя рысы мураванай архітэктуры да пачатку XVII ст. спалучаліся тут са старымі элементамі готыкі. Сілуэт беларускага горада ўсё больш вызначалі высокія вежы і стромкія дахі. Многія праваслаўныя храмы ў XVI ст. будаваліся таксама пад гатычны стыль. Пры гэтым яны мелі настолькі адметныя рысы, што шэраг помнікаў можна вылучыць у асобную групу беларускай готыкі. Такімі храмамі з'яўляліся цытадэльныя цэрквы з абарончымі вежамі па кутах у Малым Мажэйкаве, Сынкавічах ды Супраслі. У гэты час на тэрыторыі Беларусі цэрквы істотна адрозніваліся ад архітэктурных канонаў, характэрных для Маскоўскай Русі — цыбулепадобнай галоўкі ды чатырохскатнага даху. Прыкладам, гравюра Міхаіла Цюндта 1568 г. сведчыць, што ў Горадні такіх абрысаў не мела

ніводная царква. Асноўнай формай храмаў тут быў падоўжаны чатырохкутнік, як у касцёлаў, і двухскатны дах, а над уваходам звычайна ўзвышалася вежка з невялікім прадаўгаватым купалам. Гэтыя ж рысы характарызавалі тады і драўляныя цэрквы, якія будаваліся ў вёсках.

Абарончы храм у Супраслі. Малюнак В. Гразнова. Другая палова XIX ст.

Трапіўшы ў сферу цывілізацыйных уплываў каталіцкай Еўропы, Беларусь стала рэгіёнам грэка–лацінскага культурнага сінтэзу. Разам з Украінай яна з XVI ст. выконвала ролю «перадатчыцы» заходніх культурных уздзеянняў на Маскоўскую Русь, якая не зведала Адраджэння ў агульнаеўрапейскім сэнсе. У выніку гэтых уплываў, як адзначыў польскі гісторык культуры Станіслаў Кот, ужо праз стагоддзе памежныя слупы заходнееўрапейскай культуры можна было ставіць на Дняпры і Дзвіне, бо тыя ж ідэі і каштоўнасці, якімі жыў Парыж і Рым, сягалі цяпер усходніх межаў Беларусі.

VI.3. Фармаванне беларускага народа

Этнічная супольнасць беларусаў фармавалася ў складаных, неспрыяльных для кансалідацыі ўмовах малацэнтралізаванай поліэтнічнай і поліканфесійнай дзяржавы. Як лічыць шэраг вучоных, матэрыялы археалогіі, антрапалогіі, этнаграфіі і лінгвістыкі сведчаць, што працэс выдзялення беларусаў з усходнеславянскага

этнічнага комплексу пачаўся яшчэ да ўтварэння Вялікага Княства Літоўскага. Пры гэтым важную ролю ў этнагенэзе беларусаў выканаў этнамоўны субстрат — мясцовае балцкае насельніцтва, завяршэнне славянізацыі якога ў асноўным і супала са з'яўленнем першых прыкметаў асобнай моўна–этнічнай супольнасці, што стала беларускім народам.

Археалагічнымі помнікамі славянізаваных балтаў сталі курганы з пахаваннямі, арыентаванымі на ўсход — паводле балцкай традыцыі (бо славяне хавалі нябожчыкаў галавой на захад). У межах рассялення старажытных балтаў, у Верхнім Падняпроўі і Падзвінні, склаўся і асаблівы антрапалагічны тып людзей, адрозны ад антрапалагічных характарыстык продкаў вялікарусаў і ўкраінцаў. Да X — XIII ст. сягаюць вытокі многіх агульных для літоўцаў і беларусаў рытуалаў, культаў, казачных сюжэтаў, паралеляў у традыцыйнай матэрыяльнай культуры ды шмат іншага.

Важным паказальнікам характару этнічных працэсаў на тэрыторыі Беларусі эпохі ранняга Сярэднявечча стала з'яўленне моўных асаблівасцяў мясцовага насельніцтва. Спецыялісты фіксуюць іх у помніках мясцовага пісьменства прынамсі з XIII ст. Напрыклад, на берасцяной грамаце канца XIII ст., знойдзенай у Віцебску,

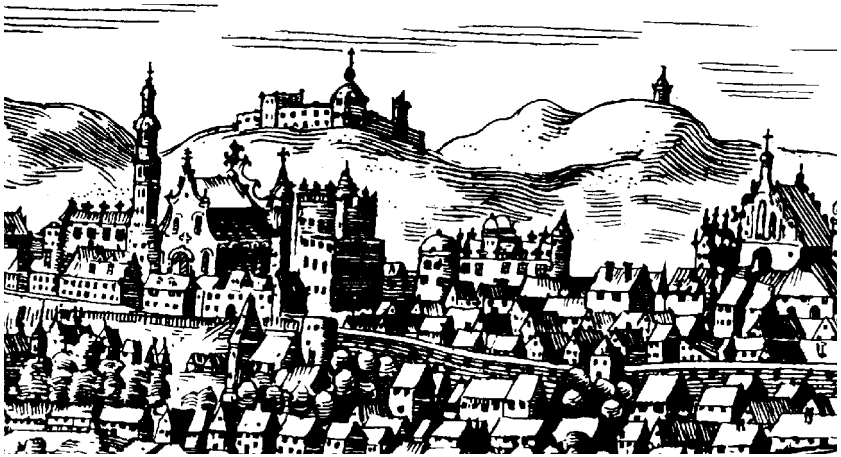

Панарама Вільні. Фрагмент гравюры Т. Макоўскага. Пачатак XVII ст.

зафіксавана выразнае цоканне, характэрнае для віцебска–смаленскага крывіцкага рэгіёна. Уласцівыя беларускай мове аканне, яканне, дзеканне, цвёрдае «р» і іншыя спецыфічныя рысы заўважаны ў тэксце дамовы Смаленска, Віцебска і Полацка з Рыгай і Готкім берагам (1229 г.), у шматлікіх полацкіх граматах XIII—XV ст. ды іншых старабеларускіх помніках пісьменства.

Мовазнаўцы лічаць, што ў перыяд з XIII да XVI ст. з'явіліся практычна ўсе асноўныя фанетычныя і марфалагічныя асаблівасці старабеларускай мовы, гэта значыць, яна ў асноўным сфармавалася. Відаць, і адасабленне «прабеларускіх» дыялектна–этнаграфічных групаў усходнеславянскага насельніцтва (дзякуючы розніцы субстратных асноў) пачалося не пазней чым у XIII ст. (галоўным чынам у басейнах Верхняга Падняпроўя, Панямоння, Віцебска–Полацкага Падзвіння).

Уваходжанне беларускіх зямель у склад Вялікага Княства Літоўскага было бясспрэчна важным для іх этнічнай кансалідацыі. Аднак, хоць на ранніх этапах этнагенэзу палітычнаму фактару належыць першаступенная роля, значэнне дзяржавы ў фармаванні беларусаў не варта перабольшваць, тым больш адводзіць ёй ключавую ролю. Як ужо адзначалася вышэй, многія этнічныя прыкметы беларусаў выявіліся задоўга да ўтварэння Вялікага Княства, а межы іх рассялення цягам стагоддзяў ніяк не супадалі з палітычнымі межамі гэтай дзяржавы. Як на ўсходзе паміж беларусамі і вялікарусамі пралягала шырокая зона пераходных гаворак, так і на поўдні, уздоўж Прыпяці, таксама цягнулася зона змешаных гаворак, якія па–рознаму сумяшчалі беларускія і ўкраінскія дыялектныя асаблівасці. Пры гэтым да XIV ст. на раёны Турава–Пінскай зямлі больш распаўсюджваліся нормы кіеўскіх гаворак.

Галоўным сведчаннем існавання этнічнага аб'яднання і паказальнікам узроўню кансалідацыі народа ў навуцы ўважаецца этнічная самасвядомасць, а таксама эндаэтнонім (саманазва) як знешняя форма яе праяўлення. Але свядомасць народных масаў кожнага традыцыйнага грамадства вызначаецца мноствам лакальных і канфесійных сувязяў, тэрытарыяльна–этнаграфічным рэгіяналізмам. Насельніцтва Беларусі ў Сярэднявеччы складалася з зямляцкіх аб'яднанняў, якія называліся па галоўным горадзе зямлі — «палачане», «віцябляне», «магілёўцы», «случане» і г.д. Пасля ўваходжання беларускіх зямель у склад ВКЛ на іх пашыралася агульная назва — «Літва». Праўда, у пісьмовых крыніцах XIV—XVI ст., як і раней, ужываліся тыя ж зямляцкія назвы («палачане», «віцябляне» і г.д.), якія аб'ядноўвалі жыхароў горада і зямлі незалежна ад веравызнання і этнічнага паходжання. Устойліваму выкарыстанню такіх тэрытарыяльных азначэнняў спрыяла слабая цэнтралізаванасць дзяржавы і аўтаномнае становішча яе земляў.

У Вялікім Княстве Літоўскім асноўнымі формамі самаазначэння насельніцтва Беларусі доўгі час былі дзве назвы — «Русь» і «Літва». Абедзьве яны мала адпавядалі падзелу жыхароў як па этнічнай, так

Горадня. Фрагмент гравюры XVI ст.

і па канфесійнай ці моўнай прыкмеце. Ужо ў XIV—XV ст. Літвою называлі не толькі этнічна літоўскія землі, але і некаторыя землі Беларусі, найперш каланізаванае яшчэ ў XI—XII ст. усходнімі славянамі Верхняе Панямонне (Чорную Русь), заходнюю частку Меншчыны ды Браслаўшчыну. У «Спісе рускіх гарадоў», складзеным у канцы XIV — пачатку XV ст., «літоўскімі» гарадамі названы не толькі населеныя пункты Заходняй Беларусі, але таксама Слуцк, Клецк, Друцк, Лукомль, Орша, Барысаў, Менск, Полацк, Віцебск, Крычаў і інш. — практычна ўсе гарады Беларусі, якія знаходзіліся пад уладай вялікага князя літоўскага.

«Русь» лакалізавалася толькі на невялікай частцы тэрыторыі Вялікага Княства, заселенай беларусамі. Межы «Літвы» і «Русі» былі не столькі этнічна–канфесійныя, колькі тэрытарыяльна–палітычныя. Як далёка не кожны русін (беларус) у гэтай дзяржаве мусіў абавязкова быць праваслаўным, так і не ўсе літоўцы з'яўляліся каталікамі. Напрыклад, паводле сведчанняў канцылярыі Нямецкага ордэна, у 1409 г. на аднаго літоўца, які прыняў каталіцызм, прыходзілася яшчэ сотня яго праваслаўных суродзічаў. Шлях бела-

русаў у касцёл таксама быў адкрыты. У грамаце Вітаўта з 1392 г., пісанай у справе далейшага хрышчэння літоўцаў, спецыяльна адзначалася, што «калі які русін пры гэтым захоча ахрысціцца па сваёй волі — той няхай хрысціцца» (мелася на ўвазе вера лацінская). Відаць, такія перахрышчванні былі не выпадковым здарэннем, калі на гэта спатрэбілася асобная агаворка. Нездарма ў XIV—XV ст. у шэрагу беларускіх гарадоў ужо функцыявалі каталіцкія касцёлы і кляштары. На захадзе краіны ў тыя часы існавала яшчэ не кранутае паланізацыяй этнічна беларускае насельніцтва. З другога боку, каланізуючы землі этнічнай Літвы, продкі беларусаў ужо ў XIV ст. сяліліся ў раёнах Вільні і Трокаў. Ягайлаў прывілей 1387 г. згадвае вёскі «русінаў» на тэрыторыі ўласнай Літвы. Фламандскі падарожнік Жыльбер дэ Лануа адзначыў, што ў 1414 г. у Троках апрача татараў, немцаў і літоўцаў жывуць русіны. А нямецкі храніст Віганд Марбурскі ў канцы XIV ст., пэўна ж, не без падстаў, называў Вільню «рускім горадам».

Завяршэнне інтэграцыі грамадскай эліты Вялікага Княства Літоўскага ў адзін палітычны народ надало назве «ліцвін» шырокі, і найперш палітычны сэнс. У крыніцах пачынаючы з другой паловы XVI ст. гэты тэрмін найчасцей ужо не меў ніякага этнічнага зместу. Звычайна так называлі прадстаўнікоў шляхецкага стану або тубыльцаў ВКЛ наогул. У дакументах XVII ст. можна сустрэць нямала такіх азначэнняў, як «ліцвіны грэцкага закону людзі», або «ліцвіны рускага роду».

Панарама Берасця. Гравюра XVI ст.

Паколькі найважнейшым кампанентам этнічнай кансалідацыі ў тыя часы заставалася рэлігія, то ва ўмовах суіснавання розных

веравызнанняў адзінага эндаэтноніма для жыхароў усёй Беларусі і не магло быць. Усходняе хрысціянства, якое ў афіцыйных дакументах фігуравала як «руская» або «грэцкая» вера, да другой паловы XVI ст. заставалася рэлігіяй асноўнай масы насельніцтва ВКЛ, таму для гэтай праваслаўнай большасці галоўным самавызначэннем па–ранейшаму заставалася назва «Русь» і вытворныя ад яе «русін», «рускі», «русіч»,каталікоў жа называлі «ліцвінамі», а часам і «палякамі».

Нягледзячы на этнамоўную і канфесійную роднаснасць, у адносінах паміж насельніцтвам Беларусі і Вялікарасіі з даўніх часоў выяўлялася дыстанцыя. Даўнюю саманазву «Русь» праваслаўныя жыхары Беларусі (як і Украіны) імкнуліся пераносіць толькі

Панарама Клецка. Гравюра Т. Макоўскага. Пачатак XVII ст.

на сябе, называючы суседніх вялікарусаў «маскоўцамі», «маскалямі», «Масквою». Дакументальна засведчаны адрозненні ва ўспрыняцці праваслаўных Русі Літоўскай ад Русі Маскоўскай. За перасялянцамі

з Масквы (перабежчыкамі або палоннымі) у Беларусі пакаленнямі замацоўвалася мянушка «маскаль» ці «масквіцін». У Маскве ў XVI—XVII ст. жыхароў Беларусі ўспрымалі як чужых, называючы іх «літоўцамі» ды «палякамі», праваслаўных прадстаўнікоў пасольства не прапускалі ў царкву, а палонных хрысціян усходняга абраду заўсёды прымушалі хрысціцца па–новаму. Старабеларуская мова, якая ў Вялікім Княстве Літоўскім афіцыйна называлася «рускай», у Маскве лічылася «літоўскай», яе там не разумелі і патрабавалі перакладчыка.

Назва «Белая Русь» толькі ў пачатку XVII ст. трывала замацавалася за Беларускім Падзвіннем і Падняпроўем. Пасля прыняцця царкоўнай уніі 1596 г. пачала выкарыстоўвацца і вытворная ад яе

Заслаўскі замак у XVII ст.
Мал. В. Сташчанюка па матэрыялах Ю. Зайца.

этнанімічная форма «беларусцы» (хоць ужо Мацей Стрыйкоўскі ў сваёй хроніцы назваў праваслаўнае насельніцтва Вялікага Княства «літоўскімі беларусамі»). Яшчэ раней пад уплывам Рэфармацыі старадаўняе азначэнне «Русь», «рускія людзі» пачало губляць канфесійны змест. Так з канца XVI ст. сталі называць не толькі праваслаўных, але і пратэстантаў, уніятаў і нават каталікоў. У разуменні Мялеція Сматрыцкага, існаваў «рускі народ, які спавядае грэцкую веру па–ўсходняму», і «рускі народ, які спавядае рымскую веру па–заходняму ўзору». Новая ж форма «беларусцы» тычылася, праўдападобна, толькі праваслаўных. Тады ж з'явіліся азначэнні «бела

рускія гарады», «беларуская вера», «беларуская мова». «Беларусцамі» звычайна называлі самі сябе жыхары Ўсходняй і Цэнтральнай Беларусі. У маскоўскіх афіцыйных дакументах гэтага часу яны запісваліся як «беларусцы пашанные мужыкі з Літвы», «ліцвіны беларусцы», «родам беларусцы», і г.д.

У складанай ерархіі формаў самавызначэння насельніцтва Вялікага Княства Літоўскага (Францішак Скарына, напрыклад, у залежнасці ад месцазнаходжання называў сябе то «палачанінам», то «русінам», то «ліцвінам») найбольш абагульняльнай у XVI —XVII ст. была назва «ліцвіны». Яна адлюстроўвала самы шырокі ўзровень самасвядомасці, у тым ліку, відаць, і этнічнай. Напрыклад, наваградскі падсудак Хведар Еўлашоўскі, сам «русін» з паходжання, вывучаны «рускай навуцы», апавядаючы пра сойм 1578 г., адзначаў у сваім дзённіку: «маршалковал межи послами наш литвин...». Звонку «ліцвінамі» называлі ўсіх жыхароў Вялікага Княства Літоўскага, незалежна ад іх мовы і рэлігіі.

Суіснаванне розных самаазначэнняў насельніцтва і позняе з'яўленне назвы «Беларусь», «беларусцы» сведчыць пра складанасць і марудлівасць этнакансалідацыйных працэсаў у краіне, невыразнасць этнічнай свядомасці. Адмоўную ролю выканалі разбуральныя войны XVI—XVII ст., канфесійная раздзеленасць, адсутнасць кансалідаванай эліты, якая б апекавалася культурай на «простай» мове. Аднак ёсць і факты, якія сведчаць, што на ўзроўні суб'ектыўнага самаўспрымання жыхароў Беларусь тых часоў усё ж адрознівалася нават ад найбліжэйшых у этнамоўным плане Украіны і Вялікарасіі.